

В.Я.Павленко

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД НАРОДНИЦЬКОГО РУХУ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІІ ТА ЙОГО СПЕЦИФІКА

Історія народницького руху на Півдні України раніше досліджувалася здебільшого лише як частина загальноукраїнського чи загальноросійського. До 1917 року народницький рух на Україні окремо не досліджувався взагалі. У Росії ж можливість друкувати матеріали з історії народництва, зокрема українського, з'явилася лише в період революції 1905-1907 рр. Після Жовтневого перевороту праці Леніна поступово стають методологічною основою радянської історіографії народництва. У цьому руслі багато досліджень проведено у 20-х - першій половині 30-х рр. (історики Козьмін, Невський, Малаховський, Левін та ін.). В середині 30-х рр. цей напрям загальмувався, народництво стали критикувати, визначаючи лише його помилки і ігноруючи позитивні сторони. Багато праць з історії народництва було написано в 60-70-х рр.

Історія народництва в Україні почала вивчатись теж в 20-ті роки минулого століття, коли з'явилися перші спроби дослідити її (М.Яворський та і.Рибаков, які висвітлювали цю проблему з марксистських позицій). Докладно досліджуватися народницький рух на Україні став у 60-70-ті рр. (монографії Л.П.Рудька, А.М.Волощенко та інші роботи). З 80-х років ХХ ст. по наш час народницький рух в Україні, у тому числі і на її Півдні, досліджує С.І.Світленко.

Дана робота не являє собою перефразованого повторення попередніх наукових досліджень народницького руху в Україні. Автор намагається дати нову оцінку діяльності народників, у першу чергу в південноукраїнському регіоні не погоджуючись з її оцінкою в радянській історіографії, яка ґрунтувалася лише на концепції класової боротьби. До дослідження залучалися матеріали Державного архіву Херсонської області (ДАХО), які раніше в працях із зазначеної теми практично не використовувались.

Саме на Україні після невдач "ходіння в народ" стали засуджуватися не тільки методи пропаганди, а й предмет, тобто ідея соціалізму. Вважали, якщо на Заході соціалізм є необхідним результатом пролетаріату, то в Росії умови зовсім інші. Революціонери Півночі врахували такий погляд відступництвом, бо саме Росію вони вважали найбільш близькою до сприйняття рево-

люційного вчення [1; 88]. Уже в 1872-73 рр. деякі гуртки самоосвіти почали перетворюватися на революційно-народницькі [2; 25]. Одним з джерел формування революційної свідомості народництва на Україні була бунтарська поезія Шевченка, забарвлена в кольорі селянсько-утопічного соціалізму. Революційна боротьба народників на Україні особливо загострилася в період піднесення селянського руху в кінці 70-х - на початку 80-х років і була одним з найважливіших компонентів революційної ситуації в Росії [3; 74]. Зміна в напрямі боротьби в 1878 р. полягала в її активізації в переході революціонерів від тактики оборони до тактики нападу.

На початку 1878 р. навколо Осинського склався Виконавчий комітет, який керував діяльністю революційного народництва на Україні. Опорні пункти комітету - Київ, Одеса, Харків. Комітет не мав програми, але мав план: не гублячи часу, розпочати бойові виступи проти уряду. Новим у програмі організації стало визнання важливості для народу завоювання нових політичних свобод [1; 82].

В лютому 1878 р. настала "лихоманка студентських сходок". Великий вплив на народників мали брошури Драгоманова, які розглядалися як прямий заклик до вимог конституції. Переважна частина молоді Одеси, Харкова, Києва бажала політичних перетворень. На початку 1878 р. між соціалістами цих міст налагодились постійні контакти, що дало деяку самостійність Україні у веденні революційної справи. Україна незалежно від Петербурга виписувала із-за кордону книги, типографські засоби, сподівалися завести свій друкований орган тощо. Українці були задоволені такою самостійністю, але уряд доволі легко придушив усі революційні акти України. Події розгорталися лише в терористичному напрямі і все інше затьмарювалося цим. В умовах відсутності безпосередньої боротьби народних мас активні елементи революційного підпілля ставали терористами [1; 90-92].

У кінці 1877 р. в Одесі виник гурток І.Ковальського. В Одесі в той час були групи різних революційних напрямків (бунтарі, пропагандисти, яacobінці), і, незважаючи на це, (чи завдяки цьому) виник новий гурток, що свідчило про незадоволеність, пошуки нових шляхів. Група Ковальського сподівалася різко активізувати боротьбу. До гуртка ввійшли різні елементи народництва. Його члени бажали протиставити силі уряду озброєну силу революціонерів і народу, інші елементи ідеології гуртка невідомі. В 1877 р. Ковальський ідеологічно став на шлях боротьби з урядом, але затвердити та практично обґрунтувати новий шлях дій йому не вдалося. 30 січня 1878 р. стався розгром гуртка. При арешті група Ковальського чинила озброєний опір [4; 97], з чого почалася ціла хвиля випадків озброєного опору розгромам народницьких гуртків по всій Російській імперії. В Одесі пройшла найбільша в історії антиурядова демонстрація. Винесення смертного вироку Ковальському викликало загальне обурення. Фактично так почалася боротьба революціонерів з урядом, тобто політична боротьба. Почалося звільнення затриманих по всій країні. Прямим наслідком такої активної бойової діяльності стало зміцнення ідей політичної боротьби [1; 102].

Важливим напрямом у народництві 1878-1881 рр. став бланкізм - один з ідеологічних напрямків народовольства. Його ідеолог - Петро Микитович Ткачов. Його прибічники вважали, що головне - політична боротьба: діяльність революціонера повинна зводитися до організаційних проблем, а ідейно-пропагандистська сторона його не повинна цікавити, бо народні маси ніби-

то вже ідейно підготовлені до революції. Головну ставку Ткачов робив на боротьбу з капіталізмом як явищем, що суперечить особливості Росії. Здійснити революцію може тільки революційна меншість. Але більшість революційних діячів не визнавали ідеології Ткачова. На думку автора, ткачовщина призвела до подальшого підсилення жорстокості вироків революціонерам.

Робітничий, студентський, інтелігентський рухи сприяли переміщенню центра діяльності землевольців із села до міста. Це викликало опір уряду і чисельні арешти народників [4; 140]. Головна заслуга робітничих організацій другої половини 70-х - те, що вони вносили в робітниче середовище ідею політичної боротьби, сприяючи подоланню аполітизму. Серед революціонерів-сімдесятників, що вели пропаганду на Україні, було чимало молоді, на якій позначився вплив марксистських ідей, хоча вона сприйняла тільки економічну теорію К.Маркса [3; 71].

Народники розуміли моральну і політичну неможливість терору, вважали його крайнім, вимушеним засобом. Серед найбільш відомих терористичних заходів - замах на голову одеських жандармів, барона Гейкіна. У 1878-1879 рр. поширилася практика збройного опору арештам: двічі в Одесі, Єлісаветграді. "Червоний терор" відрізнявся своєю організованістю та підготовленістю до замахів. На кінець 70-х років прийшовся апогей "білого терору". Росія була поділена на 6 "сатрапій" (тимчасових військових генерал-губернаторств), які очолили генерал-губернатори з диктаторськими повноваженнями (у т.ч. одеський) [5; 93]. Тільки одеський генерал-губернатор Лоріс-Меліков з політичних міркувань проводив помірні репресії. Подібні заходи уряду спричинювали новий злет народницького тероризму, в свою чергу, - нові репресії. Терористичні дії часто призводять до появи подібного замкнутого кола. У цьому полягала величезна історична помилка народників.

Група "Народної волі" виникла в Одесі. Тут була зорганізована мережа конспіративних квартир і явочних пунктів. В Одесі серед робітників велася пропаганда "Народної волі". Для "Народної волі" були характерні жорстока централізація, збереження таємниці; багато уваги приділялося безпеці організації [1; 179-180].

На Липецькому з'їзді народовольців були встановлені пункти замаху на імператора - Одеса, Олександрівськ, Москва. Одеська група (Фінгер, Кибальчич, Лебедева, Фроленко й Колодкевич) вела підготовчі роботи по підризу поїзда з імператором, але він не проїжджав через Одесу. Олександрівська група (Желябов, Якімова, Пресняков, Ісаєв, Тихонов, Тетерка, Ширяєв і Окладський) зробила спробу підризу поїзда, але з технічних причин вибух не стався.

З 5 лютого 1880 р. революціонери почали відкриту безкомпромісну збройну боротьбу з урядом: кількість жертв зростала (страсти, заслання, каторги), а боротьба ставала більш жорстокою.

В цей час з'являється воєнний гурток "Народної волі" [5; 200], який розгорнув свою діяльність, зокрема, в Одесі та Миколаєві [4; 269]. В 1880 р. сформувався солдатський гурток в Одесі. Але солдатська маса була непогано матеріально забезпечена й вихована на вірі в царя [1; 265].

Однією з важливих помилок революційних народників було неврахування національного фактора. Народники полемізували з М.П.Драгомановим, вступали з ним в тісні контакти в революційних справах, особливо в кінці 70-х - на початку 80-х років. Але зв'язки з національною інтелігенцією все ж були

встановлені. Про тісний зв'язок українофільства з революціонерами розповідає поліцейський документ "Свод указаний данных некоторыми арестованными по делам о государственных преступлениях". Багато революціонерів було особливо зв'язаними з членами "Старої громади" (особливо тісний зв'язок - в Одесі, де, за свідомством Желябова, "єдність була недалеко") [6; 48].

В Одесі в 1878 році діяв гурток В.Чубарова (колишній член гуртка Дебогорія-Мокрієвича), куди входив Т.Лизогуб (страчено 10 серпня 1879). Він надав грошову допомогу іншим народницьким гурткам, сам проводив пропаганду в різних губерніях [7; 86]. Через Д.Буцинського київські народники підтримували зв'язки з гуртками Одеси та Херсона [8; 92]. З Одеськими гуртками Ковальського, Чубарова, Ліона був зв'язаних Миколаївський народницький гурток Віттенберга (засновано в 1877 р.; члени О.Лурій, А.Зайднер, І.Щепанський, три сестри Левандовські, С.Диковський, В.Свириденко). Гурток проводив активну роботу серед матросів і Чорноморського екіпажу. Народникам вдалося охопити пропагандою значну кількість матросів Чорноморського флоту. В гуртку існувала група матросів, яка займалася експропріацією грошей на революційні справи. В кінці 1878 року цей гурток було розгромлено [8; 97].

У 1879 р. А.Желябов організував в Одесі групи з колишніх членів робітничого союзу Заславського. В основі їх діяльності - пропаганда, спільна каса, нелегальна бібліотека, прокламації; була підгрупа для пропаганди серед робітників, до якої входили Попов, Батагов, Іванайнен, Валуєв, Костюрін. Одеська "робітничя підгрупа" надавала допомогу гурткам робітників у Херсоні, Севастополі, Сімферополі, Миколаєві. В серпні 1882 року зусиллями Н.Салової, Я.Бердичевського, В.Сухомліна місцева центристська Одеська група була відновлена. Група проводила досить активну роботу серед робітників та студентської молоді, підтримувала зв'язки з народовольськими гуртками Херсона, Севастополя, Кишинєва. В кінці 1882 року діяльністю народовольських груп півдня Росії керувала В.Фігнер [8; 106].

Але в період піднесення революційного народництва створювалися і пропагандистські групи. В 1878-1881 рр. в Одесі народники створювали гуртки самоосвіти, де велася революційна пропаганда, вивчалася заборонена література. Зокрема, з'явився гурток під керівництвом Валуєва, гурток теслярів [9; 28].

25 квітня 1881 р. в Одесі було створено одеською народовольською організацією Тригоні-Жебуньова робітничу підгрупу, до якої ввійшли Клименко, Попов, Батагов, Валуєва, Костюрін, Іванайнен. Революціонери-народовольці забезпечували робітників нелегальними виданнями, читали їм лекції з політекономії, доручали поширювати листівки, створювали нові робітничі гуртки. Зокрема, восени 1880 р. під керівництвом Батагова виник робітничий гурток теслярів в Одесі. Наприкінці 1880 р. виник гурток Дрея з вокзальних робітників. Члени гуртків організовували каси. Засоби йшли на придбання книг і допомогу потребуючим. На сходках Батагов і Дрей пояснювали цілі революційного руху, вказували про необхідність об'єднання робітників, ліквідації царизму й установа справедливої ладу. В Одесі в той час було 9 робітничих гуртків: центр - інтелігентський (17 чоловік); Греча (13 чоловік); міський (11 чоловік); вокзальний (7 чоловік); Куртєєва (18 чоловік); Батагова (7 чоловік); слобідський (4 чоловіки); солдатський (3 чоловіки) і Геккера

(4 чоловіки). Також до сфери Одеської народовольської організації входили сімферопольський (виявлено 2 чол.) і херсонський (7 чол.) гуртки. Народовольською діяльністю було охоплено до 300 чоловік. Закінчилася діяльність гуртків 26 квітня 1881 р., коли під час розклеювання революційних прокламацій було затримано групу гуртківців. В листопаді 1880 р. - квітні 1881 р. встановлено зв'язки між одеськими і аналогічним херсонським робітничим гуртком. До робітничого гуртку Херсона входили Торгашев, Дамський, Фурсенко, Акстман, Осип Казанівський, Солохін і не встановлений солдат [1; 34].

У червні 1879 р. відбувся підкоп під херсонське казначейство. Група революціонерів-народників на чолі з Ф.Юрковським та О.Россіковою вирішила добути кошти, необхідні на організацію втечі товаришів із в'язниць, тобто здійснити експропріацію грошей. Підкоп вели з квартири Нікітіної, вдови лікаря. Важливу роль у цій акції відіграла Людмила Терентьева. Було реквізовано близько 1,5 млн. крб., але незабаром майже всі гроші були захоплені поліцією. 10 січня 1880 р. в Одесі почався процес у справі Херсонського казначейства. Россікова і Франзолі були засуджені на каторжні роботи, Южакова - на поселення [10; 3]. Щоб допомогти Херсонській групі, в Херсон приїхав відомий революціонер-народник М.Фроленко. Гроші, які привезла Л.Терентьева з Херсона (10 000 крб.) були використані петербурзькими народовольцями на організацію вибуху у травні 1880 року у Зимовому палаці [11].

Особливістю народників була їх вірність поглядам до останньої хвилини. Про це свідчить, зокрема, заповіт засуджених народників 25 травня 1878 року, де говориться про відданість ідеям російської народно-революційної партії. "Мы по прежнему остаемся врагами действующей на Руси системы..., т.к. в экономическом отношении она эксплуатирует трудовое начало..., а в политическом - отдает труд, имущество, свободу, жизнь и честь каждого гражданина на произвол «личного усмотрения»". Народники заповіли товаришам боротися за спільну мету. Підписали, серед інших: Ф.Волховський, А.Лукашевич, Н.Чарушин, С.Чудновський ... [10; 2].

У зв'язку із вбивством у березні 1881 року Олександра ІІ, яке фактично зірвало конституційний процес в країні, на початку 80-х років народовольство стало лібералізуватися [12; 108]. Народники перейшли до суто культурно-освітньої роботи і створення ліберальних гуртків. Ситуацію в регіоні народницька діяльність аж ніяк не покращила (про це свідчить таємне повідомлення у департамент поліції про стан Херсонської губернії в 1886 році [13] та відповідна записка лікаря А.В.Карвацького в Мелітопольську земську управу Таврійської губернії) [14].

Отже, в історичному процесі революційне народництво Півдня України, як складова частина загальноросійського, відіграло здебільшого негативну роль, викликавши хвилю репресій та зірвавши конституційний процес.

Джерела та література

1. Седов М.Г. Героический период революционного народничества. - М., 1966.
2. Рудько Л.П. Революційні народники на Україні. - К., 1973.
3. Сосновчик С.О. Революційна пропаганда народників серед селянства у 70-80-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. - 1972. - № 7. - С. 69-78.
4. Ланганс М.Р. Большая советская энциклопедия. - М., 1973. - Т. 14.
5. Троицкий Н.А. Царские суды против революционной России. Политические процессы 1871-1880 гг. - Саратов, 1976.

6. Іванова Р.П. Драгоманов і революційне народництво // Український історичний журнал. - 1966.-№ 9.-С. 45-51.
7. История городов и сел Украинской ССР: Одесская область. - К., 1978.
8. Волощенко А.М. Нариси історії суспільного руху на Україні 70-80 рр. ХІХ ст. - К., 1974.
9. Хроника рабочего движения на Украине (1861-1899). - К., 1996.
10. Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО). - Ф. 317: Документи та матеріали народників-херсонців. - Оп. 1. - Спр. 1: Заповіт засуджених народників по процесу 193-х 25 травня 1878 р. Витяг з календаря російської революції про процес по справах підкопу Херсонського казначейства в 1880 р.
11. Наддніпрянська правда. - 1977. - 13 жовтня.
12. ДАХО, ф. 317, оп. 1. спр. 6: Справа про революційну діяльність народника С.Чудновського, учасника Херсонського народницького гуртка.
13. ДАХО, ф. 317, оп. 1, спр. 23: Протокол дізнання Василя Аполлоновича Меркулова (25 травня 1881 р.).
14. ДАХО, ф. 317, оп. 1, спр. 28: З доповідної записки лікаря А.В.Карвацького в Мелітопольську земську управу (Таврійської губернії).